

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ Б.О. КІСТЯКІВСЬКОГО: УКРАЇНСЬКИЙ ВАРІАНТ НЕОКАНТІАНСТВА

Даценко В. С. (м. Черкаси)

Стаття присвячена принципам соціального пізнання, висловленим українським філософом і правознавцем початку ХХ ст. Б. О. Кістяківським. Виявлена спільна основа поглядів Б. О. Кістяківського та філософів-неокантіанців, а також специфічні риси в тлумаченні принципів неокантіанства українським філософом.

Ключові слова: соціальне пізнання, неокантіанство, цінності, норми, буття, соціальний ідеал.

Статья посвящена принципам социального познания, высказанным украинским философом и правоведом начала ХХ века Б. А. Кистяковским. Выделена общая основа взглядов Б. А. Кистяковского и философов-неокантианцев, а также специфические черты в интерпретации принципов неокантианства украинским философом.

Ключевые слова: социальное познание, неокантианство, ценности, нормы, бытие, социальный идеал.

The article is devoted to the principles of social cognition which were formulated at the beginning of the XX century by Ukrainian philosopher and jurist B. O. Kistyakovsky. The common ground of philosophers-neokantians and B. O. Kistyakovsky's views is marked out as well as specific features in the interpretation of neokantian principles by the Ukrainian philosopher.

Key words: social cognition, neokantianism, values, norms, being, social ideal.

Українська соціальна думка початку ХХ ст. позначається плідністю і розмаїттям ідей. Знайомство з творами українських мислителів виявляє в них найбільш обговорювані в той час проблеми соціальної філософії і соціальних наук. Це аж ніяк не можна назвати епігонством – творчість українських філософів і науковців мала свої специфічні риси, призводила до створення оригінальних ідей та концепцій. Зараз стає зрозумілим, що дослідження тогочасної української соціальної думки потрібне для відновлення традиції, перерваної в радянські часи. Але ідеї тогочасних українських мислителів мають не лише істотну історичну цінність, вони лежать в підґрунті багатьох актуальних проблем сучасної соціальної філософії та соціальних наук.

Все сказане стосується творчості українського соціального філософа, правознавця Б. О. Кістяківського (1868–1920). В історико-філософській літературі за Б. О. Кістяківським встановилась репутація одного з найпослі-

довніших прибічників неокантіанства Баденської школи в українській соціальної думці. В цілому така характеристика, безперечно, є вірною, але вона потребує уточнення.

Дослідники неодноразово звертали увагу на творчий підхід Б. О. Кістяківського до неокантіанської доктрини при розробці власної концепції соціального пізнання. Так, авторка дисертаційного дослідження про світогляд Б. О. Кістяківського Н. В. Жукова, підкреслюючи неокантіанське підґрунтя методології соціального пізнання Б. О. Кістяківського, зазначає, що за центральним для неокантіанства поняттям цінностей Б. О. Кістяківський бачить історично встановлені взірці ставлення до світу конкретного суспільства, що сягають корінням національної культури та історії [6, с. 10], що не цілком збігається з установками провідних представників неокантіанства.

Інша дослідниця творчості Б. О. Кістяківського Л. Р. Авдєєва підкреслює орієнтацію Б. О. Кістяківського на роботи теоретиків Баденської школи неокантіанства, стверджуючи, що приваблювала в них Б. О. Кістяківського думка про існування загальнолюдських цінностей. Разом з тим Л. Р. Авдєєва вважає, що вчення Г. Ріккєрта і В. Віндельбанда не визначали власних кінцевих висновків Б. О. Кістяківського. Ідеї неокантіанства трансформувались і набували іншого звучання у творах Б. О. Кістяківського – більш гуманістично і політично орієнтованого, що зумовлювалось дійсністю царської Росії [1, с. 39].

В. І. Шамшурін самотність позиції Б. О. Кістяківського з питань методології соціального пізнання вбачає в його боротьбі з релятивізмом і одночасному визнанні відносної цінності окремих методів соціальних наук самих по собі. Філософ не намагався відкрити один, застосовний у всіх випадках життя, універсальний метод [13, с. 137]. Специфікою поглядів Б. О. Кістяківського В. І. Шамшурін вважає і його концепцію «правового соціалізму», поєднання ідеї соціалізму з ідеєю прав людини, які є природними, до-політичними, невід'ємно притаманними всім людям як людським істотам, а не як членам певної соціально-політичної системи [13, с. 138].

Звертаючись до статті Б. О. Кістяківського «Реальність об'єктивного права», А. В. Поляков помічає важливу рису методології Б. О. Кістяківського. На думку останнього, нормативність права не можна відокремити методологічно від його буття в суспільстві. Головна ознака права – його здійснення. Втім, це не означає ціннісного релятивізму; цінності (моральні, а також правові), стверджував філософ, не еволюціонують, а лише відкриваються [8, с. 83–101]. Слід навести також думку американської дослідниці творчості Б. О. Кістяківського С. Хейман, яка вбачає причини зосередження українського філософа на соціології та соціології права, у бажанні винайти метод пошуку джерел законності й побудови життєздатної демократичної структури для багатонаціональної Російської імперії [12, с. 39]. Неокантіанське акцентування уваги на цінності індивіда саме цим і приваблювало Б. О. Кістяківського [12, с. 81].

Виявлені дослідниками окремі риси самобутності в неокантіанських поглядах Б. О. Кістяківського щодо методології соціального пізнання заслуговують на комплексний розгляд, тим більше, що такого розгляду в науковій літературі поки що не було здійснено.

Завданням статті, отже, є аналіз співвідношення принципів методології наукового пізнання Б. О. Кістяківського з неокантіанським вченням і виявлення специфіки поглядів українського філософа в рамках неокантіанства. В статті виявляється загальна основа поглядів Б. О. Кістяківського і представників Баденської школи В. Віндельбанда та Г. Рікєрта. Далі послідовно простежуються пункти розходжень і напрями розвитку неокантіанського вчення Б. О. Кістяківським.

Основою методології неокантіанства є сприйнятий як незаперечна аксіома кантівський апріоризм. Будь-яке пізнання, з точки зору неокантіанців, починається з притаманних самій свідомості, вбудованих у неї структур. Ці структури неокантіанці сприймали як ідеальні зразки того, що треба досягти у пізнанні; як норми, що вимагають додержання. З точки зору неокантіанства, у своєму відношенні до всього іншого трансцендентальний суб'єкт керується певними нормами або імперативами, які мають сенс того, що має бути, бажаного, позитивного. В Баденській школі неокантіанства в таких апріорних нормах вбачали цінності – логічні, етичні та естетичні, які задають те, до чого прагне людина у будь-якій (в тому числі пізнавальній) діяльності. Це стосується будь-яких відношень людини зі світом – не лише практичних, моральних, естетичних, але й пізнавальних. У пізнанні ми прагнемо до істини, яка є цінністю, ми визнаємо або відкидаємо дещо, а визнавати, як підкреслював Г. Рікєрт, можна лише цінність [11, с. 82, 87–88]. Відмінність між судженням і оцінкою, на думку В. Віндельбанда, дає єдину можливість визначити філософію як самостійну науку. Всі інші науки повинні встановлювати теоретичні судження, об'єкт філософії складають оцінки [3, с. 43]. При цьому філософію не цікавлять оцінки, які пояснюються лише психологічними або соціальними обставинами. В. Віндельбанд висловлює непохитне переконання – і це є принциповим для неокантіанської аксіології – що існують оцінки, які мають абсолютне значення. Вони є, навіть якщо вони не користуються загальним визнанням або навіть ніким не визнаються. Саме такі оцінки і цінності, що лежать в їх основі, є сферою філософії [3, с. 46]. Філософія є наукою про нормативну свідомість [3, с. 52].

Ці методологічні засади неокантіанства цілком приймав Б. О. Кістяківський, неодноразово проголошуючи їх і повторюючи вислови послідовників Канта у своїх роботах.

Ще в дисертації «Суспільство та індивід» (1899) філософ переносить у внутрішню структуру соціології неокантіанський поділ знання на нормативне, засноване на цінностях, і природниче, засноване на досвіді, на пошуках закономірних, необхідних зв'язків [5, с. 59]. З того часу Б. О. Кістяківський незмінно відносив себе у філософських питаннях до неокантіанства, яке переважно називав науково-філософським ідеалізмом, відрізняючи його від ме-

тафізичного ідеалізму гегельянців і російських релігійних філософів [7, с. 117–118, 152]. Український філософ поділяв основні принципи неокантіанства, часто звертався до робіт представників цієї школи. В його творах можна знайти цитати або виклад думок з робіт В. Віндельбанда, Г. Рікєрта, Г. Когена, Р. Штамлера, П. Наторпа. У своєму відношенні до різних напрямів філософії він завжди підкреслено ставав на бік неокантіанства.

Не дивно, що принцип апріоризму є аксіомою для Б. О. Кістяківського. Кант, зазначає він, перший встановив, що істина не поза нами, а всередині нас, в конструктивних елементах нашого мислення. Слід розрізняти у знаннях елементи, які вносить мислення і розсудок, від елементів, які вносять органи почуттів. Категорія необхідності, наприклад, вноситься в природу, а не виноситься з неї [7, с. 107]. Категорії, погоджується Б. О. Кістяківський, є найзагальніші поняття, що вносяться людською думкою у будь-яке пізнання [7, с. 27]. Істинно наукове, за словами українського філософа, значення слова *категорія* встановлене Кантом і розроблене неокантіанською школою [7, с. 62]. Як безумовно вірний характеризує Б. О. Кістяківський погляд, згідно з яким людина сприймає лише деякі риси зовнішнього світу і комбінує, переробляє їх, слідуючи певним правилам умоспоглядання і мислення; що ми розуміємо лише те, що уявляємо собі необхідним, що відбувається у певному порядку, за правилами закономірності, причинності; що не може йтися про існування необхідності в самій природі або соціальному світі [7, с. 105].

Говорячи про апріоризм в неокантіанстві, треба відзначити його цілком раціоналістичний характер. Те, до чого ми прагнемо, належно проявляє себе через мислення, дає правила нашому мисленню. [9, с. 155–161]. Цінності осмислюються і сприймаються думкою, виражаються у судженнях, які підводять певні факти досвіду під поняття цінностей або норм. Всі речення, в яких ми виражаємо наші погляди, стверджує В. Віндельбанд, поділяються на два класи – на судження і оцінки. У перших висловлюється зв'язок двох уявлень свідомості, в останніх виражається відношення свідомості, яка оцінює, до предмета, що уявляється. Ясно, що оцінка нічого не додає до розуміння сутності об'єкта, що оцінюється. Предикати оцінки мають сенс лише настільки, наскільки перевіряється відповідність предмета оцінки тій меті, у зв'язку з якою його судить оцінююча свідомість [3, с. 40–41]. Завданням філософії В. Віндельбанд визначає виявлення того, якою мірою у функціях людського розуму, з яких виростають явища культурного життя, виражаються всезагальні, самодостатні, незалежні від специфічних умов людської природи раціональні начала [2, с. 51–52].

Погоджуючись багато в чому з неокантіанцями, Б. О. Кістяківський все ж таки дивиться на апріорну методологічну основу з більш широкої, життєвої точки зору. Етика неокантіанця Г. Когена, наприклад, не задовольняє Б. О. Кістяківського, тому, що є чисто раціональною. Вона показує лише самий розвиток етичних понять, з яких не можна зрозуміти їх психологічну основу, все багатство душевних переживань [7, с. 220]. В цьому український філософ вбачає перевагу ірраціональної етики В. Соловйова над суто раціо-

нальною етикою Г. Когена [7, с. 220]. Етична система створюється культурною громадськістю, а не виводиться з одного принципу. Вона не створюється самою лише філософською думкою, а утворюється людством в історичному розвитку. [7, с. 151]. Культурні блага, традиційні цінності народу виражають, на думку Б. О. Кістяківського, ті вихідні структури, в які вкладаються здобуті далі знання. З етичного принципу (категоричного імперативу) не можна вивести всю етику, як на логічних принципах не можна побудувати науку. Мета цієї творчості вже задана, але творять не індивідуальні зусилля, а культурна громадськість. [7, с. 150]. Отже, Б. О. Кістяківський виходить за межі раціоналізму, включаючи до апіорних форм більш глибинні шари людської психіки, чуттєві потяги людини, її інтуїцію.

У неокантіанстві пізнавальні норми мають добуттєвий характер. У пізнанні цінність передує буттю, починаючи пізнавати, ми нічого не знаємо про буття, проте вже маємо перед собою цінності, логічні норми, яким ми повинні слідувати [9, с. 88–91, 109–110]. На думку Г. Рікєрта, цінності не являють собою дійсності – ні фізичної, ні психічної. Їх сутність в їх значущості, а не в їх фактичності. Але цінності пов'язані з дійсністю. Вони можуть поєднуватись з об'єктом, і тоді останній стає благом, або з дією суб'єкта, і ця дія стає оцінкою [10, с. 94]. Г. Рікєрт виводить цінності за межі суб'єкта і об'єкта і, таким чином, протиставляє дві частини світу: дійсність (яку складають суб'єкт і об'єкт) та світ цінностей [10, с. 460]. Так само думав і В. Віндельбанд, ставлячи на перше місце у пізнавальному процесі норми, те, що має бути, а потім вже судження про те, що є [3, с. 57–62].

Б. О. Кістяківський підкреслює нерозривність норм як методологічного інструменту і буття. Належне існує лише в дійсному – це принципове положення Б. О. Кістяківського; належне не протистоїть буттю, а є стороною буття, конкретніше – реальної життєвої практики. Належне – особливий вид буття. [7, с. 389–391]. Етичні ідеалісти, на думку українського філософа, помилково розрізняють буття і належне, вважають що належність протилежна буттю. Звідси виходить, що наука стосується лише буття, а етика – лише того, що має бути і чого, таким чином, немає. Це абсолютно помилково, на думку Б. О. Кістяківського. Треба протиставляти належне та необхідне, а не належне та буття. Належне протилежне необхідності. Буття ж має відношення і до того, й до іншого, оскільки існують різні види буття (природи, культури, художніх творів). Емпіричне буття не є лише дане. Воно мінливе і, звідси, має в собі моменти того, чим воно стає. Належне є не лише задане, але і дане. Світ цінностей має своє особливе буття – в культурній громадськості, у світі культури. Таким чином етика, як і будь-яка система цінностей і норм, має справу з особливим видом буття, утвореним етичними діями [7, с. 151–153]. Тому можна зробити висновок, що для Б. О. Кістяківського і пізнання не починається з раціонально виведеного належного, а шукає належного, цінного у практиці, в житті, виводить його з життя і потім застосовує до життя як норму, яка є апіорною лише в логічному відношенні (логічно передує буттю), але не в реальному процесі пізнання.

До цього треба додати, що у неокантіанців нормативна, ціннісна сторона знань про суспільство має суто пізнавальне значення; це ідеальні моделі, відносно яких визначаються факти і теоретичні положення. У статті «Норми і закони природи» В. Віндельбанд порівнює психологічні закони, за якими живе людина, і закони моральної, естетичної та логічної совісті. Психологічні закони є природними і пояснюються теоретично. Закони нашої логічної, етичної та естетичної совісті не пов'язані з теоретичним поясненням фактів, яких вони стосуються. Вони не є законами, за якими події повинні відбуватися, а є ідеальними нормами, у відповідності до яких виносяться судження про те, що відбувається згідно з природною необхідністю [4, с. 189]. Два види законодавства – природне і нормативне – існують самостійно, хоча і перетинаються в житті людини [4, с. 190].

Для Б. О. Кістяківського ідеальні норми, ідеали – це те, що здійснюється. Ідеал знаходиться не над життям, а в житті, є певною стороною життєвого руху і розвитку. [7, с. 108]. При дослідженні соціальних явищ, зазначає він зокрема, точка зору необхідності–випадковості не єдина обов'язкова. Є ще точка зору справедливості, обов'язку – належного. Про кожне соціальне явище можна судити з цієї точки зору. Можна розглядати соціальні явища лише з точки зору необхідності. Але це нічого не говорить про них з іншої точки зору. Паралельно цілком правомірно розглядати соціальні явища лише з точки зору справедливості. В останньому випадку дослідник має цілком абстрагуватись від причинно зумовленої необхідності. Обидва типи суджень однаково важливі і істинні [7, с. 109–111]. Кінцева стадія соціального процесу є однаково результатом як природного ходу явища, так і притаманного людям прагнення до справедливості [7, с. 116]. Норми і цінності виявляються у їх застосуванні, їх застосовність і є їх цінність (це, насамперед, стосується права, але не лише), вони мають не тільки пізнавальне значення, навпаки, їх пізнання є частиною, початком їх застосування. Звідси, на думку Б. О. Кістяківського, належність вміщує в собі необхідність і підіймається над нею. Необхідне в соціальному процесі – матеріал для виконання обов'язку [7, с. 76]. Так само, як в історії здійснюється необхідність, в ній здійснюється ідея справедливості – і це бездоганний з наукової точки зору висновок. Життя людства гуманізується. Там, де людський дух проявляє себе у своїй дійсній сутності, де цінне стає на місце лише необхідно існуючого, створюються культурні блага і відстоюється культурна громадськість [7, с. 153].

Такий практицизм Б. О. Кістяківського проявився в його прихильності до соціалістичного ідеалу, який він розумів (на відміну від пройнятих кантіанством західних соціалістів, які вважали соціалізм нездійсненим ідеалом) як логічний результат розвитку правових норм, уявлень про права людини, а звідси – як здійснений через розбудову правової держави. Головною властивістю держави Б. О. Кістяківський називав реалізацію солідарності між людьми. Тогочасна правова, конституційна держава реалізувала цей принцип лише частково. Повного здійснення цього принципу, повного єднання влади і народу Б. О. Кістяківський очікував в соціалістичній державі, яка, як він осо-

бливо підкреслював, не створює нових принципів, а лише реалізує те, що було закладене в правовій буржуазній державі [7, с. 421–423].

Зробимо висновки. Погляди Б. О. Кістяківського на методологію соціального пізнання можна вважати принципово неокантіанськими. З неокантіанцями його пов'язували не лише особисті контакти (він був учнем В. Віндельбанда та Г. Рікєрта), але і спільні погляди на наукове пізнання як на наповнення змістом апріорних форм у вигляді норм і цінностей.

Разом з тим, неокантіанська методологія Б. О. Кістяківського мала певні особливості. Він виходив за межі суворого раціоналізму німецького неокантіанства, знаходячи ірраціональні чинники нормативно-ціннісної свідомості, трансцендентального суб'єкта. Б. О. Кістяківський не розділяв настільки принципово, як це робили неокантіанці, норми і буття, належне і дійсне. Належне для нього було частиною дійсного, а отже і у пізнанні (в кантіанських термінах) апріорне було частиною досвіду. Але нормативна сторона пізнання виражала не лише чисті логічні форми, але й суспільний ідеал, нормативне продовжувалось в житті суспільства. Здійсненність суспільного ідеалу (конкретно – соціалістичного) впливала для українського філософа з його нормативності, в чому Б. О. Кістяківський розходився з західними соціалістами – прибічниками І. Канта.

Таким чином, можна говорити про те, що Б. О. Кістяківський сформував свій особливий варіант неокантіанства, специфіку якого значною мірою визначив історичний досвід, українська дійсність початку ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдеева Л. Р. Право и его философы в России: Б. А. Кистяковский / Л. Р. Авдеева // Вестник Московского университета. Серия : Философия. – 1990. – №3. – С. 38–47.
2. Виндельбанд В. Принципы логики // Энциклопедия философских наук. Вып. 1 / Вильгельм Виндельбанд. – М., 1913.
3. Виндельбанд В. Философия культуры: избранное / Вильгельм Виндельбанд. – М. : ИНИОН РАН, 1994. – 350 с.
4. Виндельбанд Вильгельм. Избранное: Дух и история / Вильгельм Виндельбанд. – М. : Юристъ, 1995. – 687 с.
5. Депенчук Л. П. Богдан Кістяківський / Л. П. Депенчук. – К. : Основи, 1995. – 173 с.
6. Жукова Н. В. Філософсько-світоглядні засади соціально-політичної концепції Б. Кістяківського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії» / Н. В. Жукова – Львів, 2005. – 19 с.
7. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. И. Кистяковский ; [Сост., примеч., указ. В. В. Сапова]. – С.-Пб. : РХГИ, 1999. – 800 с. – (Русская социология XX века).
8. Поляков А. В. Может ли право быть неправым? : Некоторые аспекты дореволюционного российского правопонимания / А. В. Поляков // Правоведение. – 1997. – №4. – С. 83–101.